



*Андрій Бовгуря*

## **МАРГІНАЛЬНІ ЗАПИСИ УКРАЇНСЬКИХ РУКОПИСНИХ ЗБІРНИКІВ XVIII СТ.**

**З**а відсутності на теренах Лівобережної України - Гетьманщини XVIII ст. належних умов для популяризації і поширення творів світського і, власне, історичного характеру значного розвитку набуває рукописна традиція. Причиною цього виступили не стільки культурно-освітні чи економічні чинники, як політична атмосфера. Адже указом Петра I від 5 жовтня 1720 р. українським друкарням фактично заборонявся випуск іншої книжкової продукції, окрім церковно-літургійної<sup>1</sup>. Водночас задоволення інтелектуальних потреб і запитів української еліти, яку в основному репрезентувала козацька старшина, спонукали звертатися до історичного минулого, його героїзації, коли існуючі права та вольності були здобуті "через шаблю". Дискредитація цього минулого чи його забуття загрожували самому статусу українського елітного стану, послаблювали його позиції в протистоянні імперській інтеграції. В такому контексті історико-нарративні твори, документи, зрештою, будь-які матеріали історичного характеру виступали певним ідеологічним підґрунтям для легітимації козацької автономії та позиції її еліти. Тому потреба в інтелектуальній продукції відповідного змісту набувала неабиякого значення, а її випуску та популяризації не могли перешкодити зовнішні та внутрішні чинники, оскільки на рукописну сферу, що стала, по суті, єдиною цариною для розповсюдження історичної інформації, досить проблематичним видавалося накладання будь-яких обмежень.

Основним видом рукописної продукції на українських лівобережних теренах XVIII ст. виступали рукописні збірники - своєрідні енциклопедії тих часів, що об'єднували у своєму складі матеріали найрізноманітнішого характеру і жанрів. Подібні збірники, що набули поширення в середньовічній і ранньомодерній Європі, прийнято

типологізувати терміном *Silva rerum*, що в умовному перекладі з латини означає чернеткові нотатки, суміш різних записів. Українським рукописним збірникам означеного періоду була притаманна певна сталість репертуару з домінуванням матеріалів історичного характеру. Зміст таких збірників (а їх відомо нині понад сто - мізерна збережена частка першопочаткового рукописного масиву) включає численні списки популярних тоді "козацьких літописів" Самовидця, Граб'янки, Величка, "Короткого опису Малоросії", коротких історичних, родинних хронік, документальних матеріалів тощо.

Майже кожна рукописна книга-збірник містить записи, які не є органічною частиною основного рукописного тексту, а відносяться до так званих мікротекстових джерел<sup>2</sup>. Вони зроблені переважно переписувачами, читачами, власниками рукописних книг. Як правило, подібні записи вносились на аркуші рукопису уже після його написання. Інколи вони значно різняться у хронологічному плані. Це так звані маргінальні записи (від лат. *marginus* - крайній), що розміщувалися на вільних від тексту частинах аркушів рукописів, якими найчастіше виступали його форзаци, краї або береги. Звідси походить ще одна часто вживана назва - записи на берегах або ж покрайні записи.

Традиція залишення записів на сторінках книг має давнє походження. Маргінальні записи фіксуються ще на ранніх книгах XI-XII ст., зокрема на "Ізборнику Святослава", книгах XIV-XVI ст. Подібна традиція, серед іншого, мала на меті увіковічнити приватні записи, оскільки висока вартість книги у певній мірі гарантувала її збереженість впродовж поколінь, тому книга виступала як надійне місце збереження і передачі інформації.

Джерельне значення покрайніх записів надзвичайно важливе. Такі матеріали прямо або опосередковано вказують на місце написання книги, ім'я її автора/переписувача, власника чи власників, дають змогу прослідкувати читацькі інтереси, мотивацію до переписання книги. Окрім цього, маргінальні записи є живим свідченням сприйняття читачами змісту тексту, присутніх у ньому ідей.

Варто відмітити, що маргінальні записи найчастіше фіксуються на книгах церковно-літургійного вжитку: октоїхах, тріодах, книгах Святого Письма, ірмологіонах тощо. Книжкова продукція такого виду

часто виступала предметом дарування церквам, монастирям від конкретних людей або групи осіб, які часто залишали на сторінках книг так звані вкладні записи, що об'єднували відомості про особу дарувальника, вартість книг, час дарування<sup>3</sup>. На книгах релігійного, а також дидактичного характеру (рукописних підручниках риторики, богослов'я, філософії) дуже часто фіксуються маргіналії літописного зразка, що коротко відображають хід поточних та минулих подій загальнодержавного та місцевого масштабу, описи стихійних лих тощо<sup>4</sup>. Натомість покрайні записи рукописних збірників історичного змісту, аналізом яких обмежується дане дослідження, різняться за характером від інших. Насамперед з відомих причин на них відсутні вкладні записи. У маргінальних записах літописного характеру для історичних рукописних книг та збірників також не виникає потреби, оскільки основний зміст їх тексту є історичним наративом.

Для українських рукописних книг та збірок історичного змісту XVIII ст. найбільш типові маргіналії наступних видів: власницькі записи, нотатки, що повідомляють про час, місце укладання книги, ім'я автора/переписувача, читацькі записи та різноманітного типу примітки, що не мають відношення до змісту рукопису (проби пера, господарські записи, дати народження членів родини тощо). До окремої групи записів можна віднести пізні примітки другої половини XIX ст., що належали вченим, власникам рукописних колекцій, бібліотекарям, що несуть цінну інформацію про походження рукопису, його наукову вартість.

Найбільш численною групою маргінальних записів є, звичайно, інформація про приналежність книги певному власнику. Її містить більшість аналізованих рукописів. Через високу вартість книги кожен новий її власник намагався зафіксувати своє ім'я на її сторінках аби забезпечити своє майно від можливих матеріальних претензій. Форма таких маргіналій переважно обмежується констатацією права власності на зразок: *"Сія книга канцеляриста Івана"*<sup>5</sup> або *"Сія книга есть собственность принадлежащая диякону Федору Чартинскому"*<sup>6</sup>, *"Сія книга полкового асаула полтавского Якова Козельского"*<sup>7</sup>, *"Книга принадлежит Якову Лепиковскому настоятелю Новгород-Сѣверської соборной Успенской церкви"* та ін.<sup>8</sup> На збірнику 60-х рр. XVIII ст.

зафіксовано аж шість власницьких записів. Серед власників рукописної книги були вибельський священник Йосип Вакулевський, який згідно його ж примітки продав книгу Павлу Шубі за півтора карбованця. У родині Шуб, крім Павла, нею володіли бунчукові товариші Михайло та Петро Шуби. Потім рукопис перейшов у власність писарю вибельської сотні Андрію Ромашу, а згодом став складовою бібліотеки миргородського полковника Якова Савича<sup>9</sup>. Покрайні записи власницького типу часто вказують на приналежність книги до приватної книгозбірні або бібліотеки певної установи. Наприклад: *"Из книг бунчукового товарища Ивана Бороздны"*<sup>10</sup>; *"До числа книг библиотеки катедральной Свято-Софиевской надлежит..."*<sup>11</sup> Часто такі записи робились латиною і традиційно розміщувалися не на одному місці, а посторінково, тобто кожна буква писалась на окремому аркуші, а сам запис займав більше десятка аркушів<sup>12</sup>. До типу власницьких записів можна включити дарчі записи, що фіксують перехід рукопису від однієї особи до власності іншої. Наприклад: *"На память добрѣйшему и почтеннейшему Семену Семеновичу Танскому"*<sup>13</sup>. Втім, дарчі записи поодинокі і переважно датовані ХІХ ст.

Близькими до маргіналій власницького типу є записи, що повідомляють про авторство рукопису чи особу писаря, який займався його виготовленням. Подібність типів власницьких і авторських записів пояснюється тим, що автор чи переписувач рукопису разом з тим був і його першим власником. Так, авторам хронологічних продовжень списків "Короткого опису Малоросії" Онисиму Білогороду<sup>14</sup>, Григорію Покасу<sup>15</sup>, Олексію Дзівовичу<sup>16</sup>, Теодору Маньківському<sup>17</sup> належали і рукописні збірники, до складу яких входили означені списки нарatively. Автором-власником рукописної книги був Іван Ананієвич, який упорядкував збірник з документальними матеріалами та хронікою "Літописець короткий" (862-1739), авторство якої належить йому<sup>18</sup>. Київський священник Максима Плиса володів власноруч написаним збірником, що включав продовжений ним же варіант "Літопису Граб'янки" та історичні вірші<sup>19</sup>. Окремі рукописні книги перебували в постійній власності однієї особи або родини і, як правило, не продавалися, бо виступали своєрідною

сімейною реліквією, що передавалася із покоління в покоління і поповнювалася новими записами від представників родини. До таких належать збірники старшинських родин Якубовичів<sup>20</sup>, Чеп<sup>21</sup>, Мовчанів<sup>22</sup>, рукописні збірники "Припаси для малоросійської історії", які упорядкував на початку ХІХ ст. нащадок українського шляхетського роду Василь Ломиковський<sup>23</sup>.

Втім, авторські записи на сторінках рукописних книг фіксуються доволі рідко, оскільки для традицій рукописної культури притаманна анонімність. Вона не знає авторських прав, бо рукописи не набували такого широкого поширення, як друкована книга, що не створювало для автора потреби фіксувати своє ім'я<sup>24</sup>. Тим більше, що власне авторських творів у складі рукописних збірників не так і багато, це в основному списки відомих наративів та копії документів, тому атрибуція імені копіюста не мала важливих підстав. Поодинокі авторизовані рукописи свідчать радше про особисті амбіції їх творців, ніж про загальне правило. Однак фіксуються випадки, коли на рукописі зазначено ім'я його переписувача. "*Стисал с оригіналу Михайло Лустаи*" - подібний запис знаходимо на рукописному збірнику 70-х рр. ХVІІІ ст.<sup>25</sup> До того ж типу відноситься примітка: "*Писано года 1797 июля 4 дня В. Гудимой в Пирятин*"<sup>26</sup>. Найчастіше упорядники збірників залишають лише місце та час укладання рукопису. На одному зі збірників зафіксовано навіть тривалість роботи над рукописом: "*Нач. ноя 17 - кон. май 20*"<sup>27</sup>. Значна тривалість, напевно, пов'язана з особливостями почерку рукопису (увесь збірник писаний уставом). Датовані записи не обов'язково могли належати упорядникам збірників. Часто їх залишали читачі, коли хотіли вирахувати час від поточного року до певної події, описаної в тексті. У такому разі навпроти повідомлення на полях виконувалась арифметична дія, яка вказує на час читання рукопису, а також приблизно визначає період його написання. При цьому іноді, як в останньому випадку, вказується точна дата переписання, яка, очевидно, означає час завершення роботи над рукописом. Із розглянутих рукописних книг дата та місце написання фіксується на одинадцяти. Серед них відомі два збірники гетьмана Кирила Розумовського, до складу яких входять списки "Короткого опису Малоросії", компілятивної хроніки "Описание

кратчайшее знатнейших действий и случаев" (1506-1734) та документальні матеріали першої половини XVIII ст. На обох збірниках читається напис: *"списано 1753 году при Академіи с книги присланой от Его Ясновельможности гетмана Кириллы Григорьевича Розумовского"*. Вдалось знайти також документальне підтвердження цього маргінального запису - розпорядження гетьмана від 1752 р. про *"переписание хорошим писмом при канцелярии Академии двух экземпляров книг малороссийских прав"*. Гетьманський припис суворо регламентує гатунок паперу, оздоблення рукописних книг і доручає виконання робіт *"подмастеру Михееву"*<sup>28</sup>. Одну з рукописних книг гетьман передав бібліотеці Академії наук, де вона зберігається й донині<sup>29</sup>, іншу - залишив собі. Останню внучка гетьмана подарувала Миколі Маркевичу, книга відтоді стала складовою рукописного зібрання історика<sup>30</sup>. Відомо також про збірник-копію з книг Розумовського, виготовлену за 30 років після постання оригіналу<sup>31</sup>. Факт копіювання засвідчує відповідний маргінальний запис: *"Переписано из книги изготовленной при Академии наук в Санкт-Петербурге в 1753 году"*. Датування і місце виготовлення фіксується також на так званому Сорочинському збірнику: *"списано в градъ Сорочинцах в 1756 году"*, який у свій час належав Семену Васильовичу Капністу (1791-1843) - синові відомого поета і суспільного діяча Василя Капніста<sup>32</sup>. В ряді випадків місце написання не зафіксовано, а помічено лише його час<sup>33</sup>.

Маргінальні записи авторського та власницького типів тісно пов'язані із примітками на аркушах рукописних книг, що не мають відношення до їхнього тексту. Просто вільні аркуші використовувались як матеріал для записів господарського, родинного характеру. В них власники фіксували витрачені гроші на сіно, збіжжя: *"Куплено сѣна по 15 коп."*<sup>34</sup>, або ж на придбання самої книги: *"Куплена у харьковского жителя Даниила Охены за 15 копеек 1769 году"*, чи записи родинного характеру: *"Родилась дочь моя 1797 году"*<sup>35</sup>. Записами про народження та смерть рясніють сторінки збірника з четвертою редакцією "Чернігівського літопису"<sup>36</sup>, збірника, до складу якого входить "Ніжинський літопис"<sup>37</sup>. Сторінки рукописної книги, що ставали підставою для подібних записів, гарантували їх збере-

женість, оскільки книга, як уже зазначалося, була досить цінним предметом і передавались з покоління в покоління.

На рукописах часто фіксується так звана проба пера - написи, що робилися писарем перед тим, як розпочати роботу над текстом. Вони в основному зустрічаються на форзацах книг і представляють собою часто повторювані вислови на морально-етичні теми, цитати з молитов, написання титулу правлячих монархів. Проби пера можуть містити опосередковану додаткову інформацію про час створення книги, її упорядника. Написання монаршого титулу конкретної правлячої особи може свідчити про укладання збірника в період її правління, а часте вживання цитат з молитов може вказувати на священницький сан упорядника. Так, вищезгаданий священник Вакулевський близько десятка разів на форзаці книги написав фразу: *"Помощь моя от Господа, сотворившего небо и землю"*<sup>38</sup>. Іноді власники, автори, читачі рукописів залишали на них й жартівливі записи. *"Кто сію тетрадь может украсти, той буде за морем свиной пасти"*<sup>39</sup> - таким чином застерігає невідомий власник потенційних крадіїв. Критично поставився до майбутніх читачів своєї праці один із упорядників збірника, який залишив наступний запис: *"Аз писав свиня Василій, а кто прочитает, то тот свинья"*<sup>40</sup>. Інший автор записав сентенцію цілком протилежного змісту: *"Читай и учись, когда хочеш разумным в свѣтѣ быти. Учись красно писать и тако говорити"*<sup>41</sup>.

Прикметною рисою покрайніх записів рукописних книг із світським, зокрема, історичним змістом є присутність серед них читацьких приміток, що відображають відношення до написаного тексту. Такі записи містить майже кожна аналізована у роботі рукописна книга. Переважна частина з них не виходить за рамки конспективних приміток. Наприклад, записи на кшталт *"Зачалась война Хмельницкого"*, *"Мазена змѣнил"*, *"Коллегія малороссийская зостала"*, *"Так слѣдует разумѣть имя "казак"* супроводжують переважно більшість наративів у рукописних збірниках. Іноді примітки не такі нейтральні за змістом і свідчать про певну рецепцію прочитаного: *"Начало бунта Хмельницкого"*, *"Брюховецкій от черни убит"*, *"И тогда было разлічье между сословіями"*. Примітки конспективного

типу розміщуються навпроти частин тексту з відповідним сюжетом. Читачі, що їх лишали, намагались таким чином зрозуміти написане та пристосовували рукопис згідно своїх читацьких пріоритетів. Записи читачів можуть також відображати критичне ставлення до тексту. Так, один з таких читачів XVIII ст. несхвально відгукнувся про вибори "вольними голосами" гетьмана Розумовського в 1751 р., зауваживши: *"Неправда, ибо хотя наказано волными голосами, но повелено им выбрать Разумовского"*<sup>42</sup>. За характером покрайніх записів можна робити певні висновки щодо ерудиції читачів. Окремі з них визначали на берегах рукопису джерельну основу того чи іншого епізоду: *"Сіє взято из Коховского"*<sup>43</sup>. Інший читач також помітив спільність між прочитаним "Літописом Граб'янки" та працею польського історика Веспасіана Коховського, але він не просто констатує це, а висловлює свою позицію: *"Сам полскій летописецъ подчкривает об изуверстве и варварствѣ поляков"*<sup>44</sup>. Невідомий читач XVIII ст. на аркуші вищезгаданого Сорочинського збірника зробив напис, який допомагає атрибутувати авторство відомої пам'ятки історичної думки Гетьманщини - "Літопису Самовидця". Як відомо, "Літопис Граб'янки" містить сюжети, запозичені з цього твору. Один з них був помічений читачем, який залишив навпроти відповідного фрагменту<sup>45</sup> наступний запис: *"Самовидецъ Романовскій судія стародубовскій написа сіє"*<sup>46</sup>. Такий же запис містить і аналогічний рукописний збірник 60-х рр. XVIII ст., при цьому не відомо чи постали ці записи незалежно один від одного<sup>47</sup>. Означені маргіналії мали визначальний вплив на процес дослідження авторства "Літопису Самовидця" у 20-30-х рр. XX ст., надавши йому певної спрямованості<sup>48</sup>. До того ж вони заперечують одразу два аксіоматичних твердження про відпочаткову анонімність "Літопису Самовидця" та першість П. Куліша у іменуванні автора цього твору - "Самовидець". Це означення було відоме, ще принаймні, за сто років до нього.

Представники читацької аудиторії були також обізнані і у фактологічних питаннях, про що свідчать численні виправлення власних назв, дат, які супроводжуються написанням правильних варіантів на берегах рукопису.

Читацькі записи в окремих випадках мають характер приміток, нейтральних до змісту тексту, які повідомляють про власне процес



читання. Читач початку ХІХ ст., якому трапився збірник середини ХVІІІ ст. із "Коротким описом Малоросії", залишив по собі запис такого змісту: "...я за оную не принимался до сего октября, но нын-наступило время осеннее и глубокое, то я принялся читать оную"<sup>49</sup>. Надалі цей же читач регулярно робить помітки: "снова начал читать", "Окончил доселъ". Невідомий читач ХVІІІ ст. повідомляє наступне: "Хоть внимательно с великим вниманием прочитано, но много да нечитаного zde находится всюдно"<sup>50</sup>.

Останню, найпізнішу групу маргінальних записів становлять науково-бібліографічні примітки, залишені вченими-істориками, бібліотекарями, власниками рукописних колекцій. Такі записи є цінними як в історіографічному аспекті, оскільки містять примітки вчених, серед них відомих істориків Ореста Левицького, Олександра Лазаревського, Пантелеймона Куліша, так і джерелознавчому. На рукописах вчені залишали інформацію стосовно їх походження, попередніх власників, висловлювали свої зауваги, які не фіксуються у їхніх опублікованих працях, про наукову вартість змісту рукописної книги, його оригінальність. Маргінальні записи останнього типу дають змогу простежити процес роботи по підготовці рукопису до видання. Йдеться про публікацію "Літопису Граб'янки" Тимчасовою комісією для розбору давніх актів<sup>51</sup> і рукописного списку, який належав Григорію Полетиці і став основою для цього видання<sup>52</sup>. На берегах рукопису збереглися численні примітки видавців та виправлення окремих слів з його тексту, а також записи, що свідчать про його зв'язку з іншим списком, наприклад: "Здесь ничего не пропущено, что можна взять из списка Юзефовича"; "Из этого места справится с текстом Юзефовичева списка"<sup>53</sup>. Привертають увагу окремі зауваги на кшталт: "Сего не пропустит цензура", "Цензура отбросила"<sup>54</sup>, що, зокрема, містяться поряд з фрагментом з "Літопису Граб'янки", який характеризував Хмельницького як незалежного володаря: "Понеже токмо короны и берла ему не доставало". Цензура також не пропустила сюжет щодо протиправних дій, які чинили московські урядовці в українських містах періоду правління гетьмана Івана Брюховецького. Цей фрагмент пізніше був опублікований разом з коротким коментарем О.Лазаревським<sup>55</sup>.

Маргінальні записи на сторінках рукописів разом з самими рукописними книгами виступають своєрідним рудиментом рукописної культури, традиції якої продовжували існувати на українських теренах у XVIII - на початку XIX ст. Не будучи органічною частиною текстів, їх зміст дозволяє розкрити датування рукопису, місце його написання, власників, сприйняття змісту збірників сучасниками. В цілому, згідно з аналізом записів власницького типу, можна констатувати, що сфера розповсюдження рукописних книг охоплювала два прошарки тогочасного суспільства - козацьку старшину та духовенство. Це цілком зрозуміло, оскільки означені категорії українського суспільства були найбільш освіченими, до тогож, як вже згадувалось на початку статті, найбільш зацікавленими у продукуванні історичних наративів. Вони ж виступали основними читачами рукописних книг, про що свідчать численні читацькі примітки. Час виготовлення рукописів здебільшого датовано серединою - другою половиною XVIII ст. Очевидно, це пов'язане зі специфікою означеного періоду - відновлення гетьманства, а згодом і боротьби за збереження автономного статусу Гетьманщини, прав її шляхетства, зрівняння його з російським дворянством. Все це вимагало певного ідеологічного підґрунтя, яким, серед іншого, стали рукописні збірники історичного змісту.

<sup>1</sup> Полное собрание законов Российской империи. - Спб., 1832. - Т. VI. - № 3653. - С. 245.

<sup>2</sup> Костюхина Л., Покровская В., Розов А. Описание сборников // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей. - М., 1973. - Вып. 1. - С. 33.

<sup>3</sup> Риженко Я.О. Вкладні записи та матеріали // Наукові записки Харківської науководослідної катедри історії української культури. - 1927. -Т. 7. - С. 125-129; Яворский Ю.А. Исторические личные, вкладные и другие записи в карпаторусских рукописных и печатных книгах 17 - 18 вв. // Науковий збірник товариства "Просвіта". - Ужгород, 1931. - Т. 7-8.

<sup>4</sup> Апанович Е.М. Записи на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // Проблемы рукописной и печатной книги. - М., 1976. - С. 70 - 86; Апанович Е.М. Вкладные, владельческие, дарственные записи и приписки переписчиков 16 - 18 вв. на рукописных книгах ЦНБ АН УССР / История книги и издательского дела. - Л., 1977. - С. 22 - 52; Апанович Е.М. Исторические записи на старопечатных и рукописных книгах // История СССР. - 1979. - № 2. - С. 151 - 161.

<sup>5</sup> Інститут російської літератури Російської академії наук . "Пушкінський дім". - Перетц, 231. - Арк. 23.

<sup>6</sup> Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.Вернадського (далі - НБУВ. ІР). - Ф. VIII, спр. 216/199. - Арк. 2.

- <sup>7</sup> НБУВ. ІР. - Ф. І, спр. 3862. - Арк. 1-9.
- <sup>8</sup> Там само. - Ф. VIII, спр. 153/198. - Арк. 3.
- <sup>9</sup> Російська державна бібліотека. Відділ рукопису (далі - РДБ. ВР). - Ф. 205, спр. 420. - Арк. 1.
- <sup>10</sup> Санкт-Петербурзька філія Інституту російської історії. Відділ рукописів - Ф. 115, спр. 545. - Арк. 2.
- <sup>11</sup> Російська національна бібліотека (Санкт-Петербург). Відділ рукопису (далі - РНБ. ВР). - Погод., 1514. - Арк. 1.
- <sup>12</sup> РДБ ВР. - Ф. 173, спр. 97. - Арк. 1-27; НБУВ. ІР. - Ф. VIII, спр. 153/198. - Арк. 1-10; НБУВ. ІР. - Ф. І, спр. 581. - Арк. 2-32; Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі - ЦДІАУК). - Ф. 222, оп. 2, спр. 38. - Арк. 1-94; Бібліотека Російської академії наук. Відділ рукопису (далі - БРАН. ВР). - 17.16.29. - Арк. 1-15.
- <sup>13</sup> РНБ. ВР. - FIV, 809. - Арк. 86.
- <sup>14</sup> НБУВ. ІР. - Ф.І, - спр. 7379.
- <sup>15</sup> РНБ. ВР. - F IV, 812.
- <sup>16</sup> Наукова бібліотека національного університету ім. І.Франка. Відділ рукописів та рідкісної книги - Спр. 2407/III. (Фотокопія Спр. 135/с відділу рукописів Наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Каразіна.)
- <sup>17</sup> НБУВ. ІР. - Ф. І, спр. 581.
- <sup>18</sup> РНБ. ВР. - F IV, 889.
- <sup>19</sup> РДБ. ВР. - Ф. 152, спр. 26.
- <sup>20</sup> Апанович Е. Рукописная светская книга. - С. 124.
- <sup>21</sup> Лазаревский А.М. Содержание одного из чепинских сборников исторических бумаг о Малороссии // Киевская старина. - 1891. - № 1. - С. 174-176.
- <sup>22</sup> Антонович В. Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга // Киевская старина. - 1885. - №1. - С.57-84.
- <sup>23</sup> НБУВ. ІР. - Ф. І. спр. 54463; Спр. 54671.
- <sup>24</sup> Мак-Люен М. Галактика Гутенберга. Становлення людини друкованої книги. - К., 2002. - С. 231.
- <sup>25</sup> БРАН. ВР. - 32.13.16. - Арк. 1.
- <sup>26</sup> РДБ. ВР. - Ф. 152, спр. 28. - Арк. 1.
- <sup>27</sup> БРАН. ВР. - 17.6.16. - Арк. 70 зв.
- <sup>28</sup> Санкт-Петербурзька філія архіву Російської академії наук. - Ф. 3, оп. 1, спр. 163.
- <sup>29</sup> БРАН. ВР. - 16.12.10.
- <sup>30</sup> РДБ. ВР. - Ф. 152, спр. 26
- <sup>31</sup> НБУВ. ІР. - Ф. І, спр. 203.
- <sup>32</sup> Там само. - Ф. І, спр. 6390.
- <sup>33</sup> РНБ. ВР. - Ерм. - 408. - Арк. 1; F IV, 810. - Арк. 186; НБУВ. ІР. - Ф. І. - 6699. - Арк. 2 зв.
- <sup>34</sup> НБУВ. ІР. - Ф. І, спр. 1790. - Арк. 69 зв.
- <sup>35</sup> Там само. - Ф. І, спр. 6300.
- <sup>36</sup> Там само. - Ф. VIII, спр. 147м/56.
- <sup>37</sup> Там само. - Ф. 310, спр. 48.
- <sup>38</sup> РДБ. ВР. - Ф. 205, спр. 420. - Арк. 1.
- <sup>39</sup> Там само. - Ф. 299, спр. 75. - Арк 31 зв.
- <sup>40</sup> Там само. - Ф. 205, спр.420. - Арк. 174 зв.

- <sup>41</sup> НБУВ. ІР. - Ф. VIII, спр. 213м/52. - Арк. 4.
- <sup>42</sup> Апанович. Е. Рукописная светская книга... - С. 197.
- <sup>43</sup> Російський Державний архів давніх актів. - Ф. 187, спр. 54. - Арк. 126.
- <sup>44</sup> РНБ ВР. - FIV, 809. - Арк. 86.
- <sup>45</sup> Йдеться про епізод з "Літопису Самовидця", який описує випадок, що стався у м.Конотопі 1652 р., коли було вбито родину місцевого урядника Сосницького. Тіла загиблих кинули до криниці, звідки їх неушкодженими через кілька місяців винесла вода (Літопис Самовидця / упорядник Я.Дзира. - К., 1972. - С. 65).
- <sup>46</sup> НБУВ. ІР. - Ф. I, спр. 6490. - Арк. 188 зв.
- <sup>47</sup> РДБ. ВР. - Ф. 205, спр. 421. - Арк. 69.
- <sup>48</sup> Детальніше див. про це: А.Бовгира. До питання про авторство "Літопису Самовидця" // П'ятий Міжнародний конгрес україністів. Історія. - Чернівці, 2003. - Ч. 1. - С. 307-310
- <sup>49</sup> ІРЛІ. РАН. - Перетц, 227. - Арк. 2.
- <sup>50</sup> РНБ ВР. - FIV, 809. - Арк. 39.
- <sup>51</sup> Летопись гадяцкого полковника Григория Грабянки. - К., 1854.
- <sup>52</sup> НБУВ ІР. - Ф. I, спр. 164.
- <sup>53</sup> Там само. - Арк. 19, 28.
- <sup>54</sup> Там само. - Ф. I, спр. 164. - Арк. 42зв.
- <sup>55</sup> Лазаревский А.Пропущенная из печати страница из Грабянкиной летописи // Киевская старина. - 1897. - № 11 - С. 297-300.